

УДК 930.2

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РІВНІ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ВЛАСТИВОСТІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Проаналізовано проблему інформаційної колізії в історичному дослідженні як комунікаційному процесі. Розкрито зміст голографічного та часового принципів історичного пізнання. Показано відповідність властивостей історичних джерел та рівнів наукової комунікації. Розглянуто форми інформаційної адекватності історичних джерел.

Ключові слова: інформація, історичне джерело, історичне дослідження, колізія, наукова комунікація, форми інформаційної адекватності.

Проанализирована проблема информационной коллизии в историческом исследовании как коммуникационном процессе. Раскрыт смысл голографического и временного принципов исторического познания. Показано соответствие свойств исторических источников и уровней научной коммуникации. Рассмотрены формы информационной адекватности исторических источников.

Ключевые слова: информация, исторический источник, историческое исследование, коллизия, научная коммуникация, формы информационной адекватности.

Problem of information clash in historical researching as in communicative process is analyzed in this article. The meaning of holographic and term concepts of historical cognition is cleared. The peculiarities of historical sources are presented in conformity with the levels of science communicating. The forms of adequate information in historical sources are analyzed here.

Key words: information, historical source, historical researching, clash, science communication, forms of adequate information.

Писемні свідчення можуть бути переповнені лакунами й спотвореннями немов патефонна платівка, яку полишили на сонці. Навряд чи існує письмове свідчення про *будь-яку* подію минулого, яке пояснює *все*, що відбулося. *Жоден* документ насправді не надає нам хоча б якогось достеменного уявлення про минуле...

Артур Філіпс. Єгиптолог.

Ну й хаос! Фальшивки, які є справжніми, й оригінали, які несуть облуду!

Рита Мональді, Франческо Корті. Secretum

Постановка даного запитання є наслідком спостережень за сучасними дослідженнями в історії, коли поряд із творами, де культ історичних джерел доведений до непорушного абсолюту й історики невід'ємно дотримуються їх змісту у своєму історіописанні, конкурують твори «постмодерністського» жанру, де автори наполягають на тому, що історик сам є творець джерела (подеколи, сам є джерелом) свого тексту. Доречно пригадати, що термін «історичне джерело», а спочатку просто «джерело», був уведений до наукового обігу в часи «Зерцал» і «Квітів» гуманістичної пори, коли історична наука, випростуючись в опозиції до клерикальної провіденціалістської парадигми, намагалася намацати міцний ґрунт для власного предмету пізнання. Поняття «джерело» тієї пори асоціюють з поняттям «документ». Основною проблемою за таких умов поставала потреба у підважен-

ні історіюпису ґрунтовною доказовою базою. Чи не тому саме у ті часи так активізувалася діяльність щодо колекціонування та публікування документів античності та середньовіччя? Наріжний камінь наукової критики джерел закладений гуманістами ерудитської критичної школи Флавіо Біондо та Лоренцо Валла. Заклик гуманістів «*ad fontes*» міг означати відмову від методу схоластики, який спотворював зміст і дух текстів античних авторів, бажання видобути історичну реальність, закарбовану в документах. Роль джерела з того часу стала настільки беззаперечною, що воно, як це, можливо, не парадоксально звучить, «затямарило» своїм матеріальним складником ідеальну компоненту дослідження. Значною мірою формуванню культу історичного джерела прислужився й позитивізм. Фетишизація історичного джерела сягнула апогею у ХХ ст.

Академік І. Д. Ковальченко визначав (1987 р.) історичні джерела як *носії інформації*, на підставі якої історик реконструює досліджувану суспільно-історичну реальність [5, с. 106]. Професор С. О. Шмідт дещо раніше (1983 р.) на IV Всесоюзній конференції з джерелознавства у Дніпропетровську запропонував визнати історичним джерелом все, що випромінює (рос. *источает*) історичну *інформацію*, будь-яке явище, що можна використати для пізнання минулого людського суспільства [12, с. 5]. Таке визначення наближене до уявлення М. Фуко (1969 р.) про історію як сферу опрацювання та застосування документальної матеріальності (книжок, текстів, оповідей, реєстрів, актів, споруд, інституцій, регламентацій, техніки, об'єктів, звичаїв тощо), наявних завжди і скрізь, у будь-якому суспільстві або у спонтанних, або в організованих, остаточних формах [11, с. 12]. Воднораз М. Фуко стверджував, що документ не є довершеним інструментом історії, який повновладно можна було б уважати власне *пам'яттю* [11, с. 12].

Поняття «джерело» несвідомо асоціюється з терміном «знання». У зв'язку з цим К. Р. Поппер писав, що «звичка посилатися на джерело чого б то не було видається нам звичною для вченого та історика і, можливо, дещо несподівано з'ясувати, що цю звичку породили поети» [8, с. 25], причому самі «поети мали звичку говорити не тільки про божественні джерела свого натхнення, а й про божественні *джерела власних знань*» [8, с. 25]. Але, за твердженням Д. Юма, «якщо я запитую, чому ви вірите у певний факт..., то ви мусите навести мені якусь підставу, а цією підставою стає деякий факт, пов'язаний із першим» [14, с. 40]. Така рекурсія не може бути нескінченною і знання зрештою зіпреться на віру, оскільки «програма зведення усього знання до його *первинного джерела* (курсив наш. – Ю. С.) у спостереженні логічно нездійсненна: вона породжує регрес у нескінченність» [14, с. 46].

К. Р. Поппер стверджував, що філософська помилка філософської теорії первісних джерел полягає в тому, що вона недостатньо чітко розрізняє питання про джерела та питання про істинність. «Можливо в галузі історіографії ці два питання інколи збігаються. Питання про істинність якогось історичного твердження може бути вирішене винятково або головним чином лише у світлі походження певних джерел» [8, с. 49]. Проте це, на думку філософа, два відмінних питання, а істинність певного твердження або якоїсь *інформації* ми, як правило, з'ясовуємо не шляхом звернення до джерела або походження інформації, а простішим шляхом – з допомогою критичної перевірки самих стверджуваних фактів [8, с. 49].

У зв'язку з цим У. Еко наголошував: «Існування різноманітних кодів і субкодів, різноманітність соціокультурних обставин, у яких продукується повідомлення (коли коди адресата можуть відрізнятись від кодів адресанта), і ступінь ініціативи, яку виявляє адресат у створенні ресупозицій та відхилень, – усе це разом перетворює повідомлення (оскільки його прийняли і трансформували у *зміст висловлювання*) у порожню форму, якій можна приписати різноманітні можливі значення» [3, с. 25–26]. До того ж, на думку вченого, текст являє собою мережу різних повідомлень, які залежать від різних кодів і працюють на різних рівнях озна-

чування [3, с. 26]. Отже, У. Еко слідом за К. Поппером непрямо зазначають, що інформація, яку історик черпає з джерел не є чимось однорідним, монолітним і остаточним. Інакше кажучи, потрібна нам інформація є результат інтертекстуальності. На думку У. Еко, «немає тексту, який читали б незалежно від читацького досвіду, отриманого завдяки іншим текстам» [3, с. 47]. Можливо тут схована таємниця наукових відкриттів в історії, коли декілька істориків читають одні й ті ж джерела, але кожен з них робить з них власні відмінні висновки, адже «інтертекстуальні знання», за словами У. Еко, «можна розглядати як особливий випадок надкодування» і вони «встановлюють власні інтертекстуальні фрейми» [3, с. 47]. Більше того, вважає У. Еко, «навіть іконографічні фрейми ... допомагають читачеві зробити свій висновок: інтертекстуальні знання ... торкаються всіх семіотичних систем, з якими знайомий читач» [3, с. 47].

У певному зв'язку з цим Жак Деріда зауважив: «Якщо бриколажем називають необхідність для тексту запозичувати свої концепти з більш або менш послідовної чи зруйнованої спадщини, то треба говорити, що весь дискурс бриколажний» [2, с. 575]. Як приклад інтертекстуальності можна навести роздуми вченого довкола бриколажу обличчя: «Обличчя (*visage*) – це не просто лице (*face*) яке може бути поверхнею (*surface*) речей або мордою тварини, аспектом або виглядом. Воно – не тільки те, що (як цього вимагає етимологія) може бути *побаченим*, побаченим тому, що воно голе. Це також те, що бачить. Не так те, що бачить речі, – відношення теоретичне, – як те, що обмінюється поглядом. Лице є обличчям лише в ситуації віч-на-віч» [2, с. 192]. У навмисне наведеній довгій цитаті подано всю палітру інтертекстуальності (взаємопов'язаних запозичених уявлень і знань), якими повняться тексти конкретних джерел. Отже, наше прочитання тексту залежить від нашого досвіду і комплексу інтертекстуальних фреймів, що містяться в нашій пам'яті.

Іншими словами, ніхто не може сказати з певно достовірністю, якою мірою наші знання про минуле визначені винятково даними залучених нами історичних джерел. Історичне джерело сприймають як певний об'єкт (подію, річ або знак), який дає історикові інформацію про минуле. У більшості випадків історичні дослідження спираються на документи – писемні джерела. Основною ознакою кваліфікації дисертаційного або монографічного дослідження з історії вважають введення до наукового обігу нових (додаткових) *архівних* документів. Ніби зміна статусу документа на опублікований змінює *status-quo* самої інформації, потрібної історикові. Проте історичне дослідження формується не лише на підставі інформації писемних джерел. Умови побутування (культурна традиція, мова, освіта, режим харчування, ідеологія, релігія тощо) не може не правити за джерело історичного дослідження. Джерелом інформації для історика постає й відповідна етнічна ментальність або канони соціальної конгрегації. Наприклад, поява цехових статутів у Середньовіччі спричинене необхідністю формалізації стосунків у межах певного професійного соціуму. Історія свідчить, що соціуми зазвичай формуються завчасно до появи нормативних документів стосовно конституювання їх статусу. Так селянські господарства існували задовго до того, як сформувалася писемність. І навіть наявність документів, у яких міститься інформація про селянські господарства зовсім не гарантує вичерпного освітлення їхньої діяльності. Відомі лише лічені документи, наприклад, селянські щоденники, які дозволяють дослідити (мікро)історію окремих господарств. Але чи означає це, що ми не можемо із задовільною повнотою скласти собі уявлення про селянське господарство віддаленого часу? Більшість істориків швидше за все дадуть заперечну відповідь на таке запитання. Причина такого оптимізму в тому, що історія селянського господарства реконструюється насправді не на основі власне джерел, а завдяки *інформації*, наявної певною мірою в різних сферах *сучасного суспільства* – археологічних артефактах, природних ландшафтах, етнографічних традиціях та переказах,

засобах виробництва, системі харчування, актових та судових документах, спорудах і т. ін. Навіть жестикуляція та міміка, хореографія та мелодика можуть сприяти осягненню суті історичних подій та явищ, оскільки або були їх середовищем (їх сприяючим), або стали їх результатом.

Іншими словами, уявлення про минуле (як теперішнє в пам'яті) формується в результаті якнайширшого інформаційного потоку, обсяг та зміст якого визначається (задається) не лише і не стільки даними (повідомленнями) конкретних джерел. По-перше, наявність узгоджених символів у різних об'єктах (княжий замок, сільгоспреманиент, актові документи тощо) забезпечує аргументацію на користь достовірності (як я намагався показати, суто статистичній характеристиці [9, с. 160–168]) повідомлення. Але за таких умов обсяг інформації формується, швидше за все, не кумулятивно, а логістично, тобто обсяг інформації в результаті буде меншим, ніж сума її обсягів, що міститься в окремих об'єктах, з яких ми її черпаємо. По-друге, взаємне доповнення фактів, формування цілісного полотна минулого можливе на основі поодиноких згадувань. Зазвичай у такому разі кажуть про унікальність джерел або фактів. Але завжди актуальним залишається питання про достеменність такої інформації, оскільки ми маємо вкрай обмежені можливості її верифікації фактами інших джерел. У відповідь зазвичай називають інші (супровідні) чинники, так би мовити «здорового глузду» або системної логіки, непротирічності тверджень, задовільність для багатьох істориків певної логіко-лінгвістичної конструкції (тобто знову суто статистична характеристика). І ось колізія – сума інформації не збігається із сумою джерел. Але при цьому для нас *важлива* не кількість джерел і навіть не їх обсяг, а саме семантика (смысл) одержаної інформації.

Будь-яке історичне дослідження розпочинається з *ідеї* самого дослідження. Це означає, що власне джерело історичного дослідження міститься насамперед у самому історикові, у його нейромережній системі, яка за власною природою є інформаційною [7, с. 74–84]. Умберто Еко, наприклад, писав, що «ми змушені обміркувати питання, чи справді людина вільна у своїх промовах, чи вільна вона повідомляти про все, що надумасться, або вона також задана певним кодом... Язик, її механізм, примушує говорити так, а не інакше, приписуючи ораторові мовити одне, а не інше. А якщо це так, то *справжнім джерелом* [курсив наш. – Ю. С.] та сховищем потенціальної інформації слід вважати саме код..., який розглядають як систему ймовірностей, яка обмежує рівномірність джерела, але у свою чергу рівномірну по відношенню до небезкінечного, хоча й достатньо довгого ряду вибудованих на його основі повідомлень» [13, с. 86].

Отже, пізнання слід розглядати як комунікаційний процес. Інакше не здійсниться акт передавання-одержання інформації. А сама комунікація передбачає наявність принаймні трьох об'єктів, які її реалізують: *джерело* – носій – реципієнт. Носій існує у певному середовищі, завдяки якому фіксована інформація передається/зберігається певний час, тобто він не тотожний *джерелу* інформації. В історичній же науці відбулося ототожнення джерела та носія інформації, в результаті чого сформувався поняття «історичне джерело», яке затьмарило собою справжнє джерело – безпосередню історичну реальність як основу неоднорідності *інформаційного поля*. Сам носій містить не тільки суто історичну інформацію. Можна виокремити принаймні шість її шарів: інформація носія (про історичний факт); автоінформація (про сам носій); комунікативна інформація (про спосіб передавання – комунікаційний канал); «атрибутивна» інформація (про спосіб «прочитання» – код); інформація про автора (особу, інституцію, громаду, суспільство тощо); інформація на носії (з'являється у процесі комунікації, життєвого циклу існування носія).

І ось тут з'ясовується, що історична реальність ніби автономна від носія (медіатора) інформації в розумінні історичного джерела. Тоді постає питання, як же

історик може дізнатися про історичну реальність, якщо вона відокремлена від історичного джерела? Можна переформулювати це питання: що забезпечує наявність інформації про минуле в існуючих нині об'єктах? Очевидно, що метафора «історичне джерело» не містить відповідей на такі запитання. «Річ у тім, що межі книги (розширимо – історичного джерела. – Ю. С.) ніколи не окреслені достатньо чітко: поза її назвою, поза її першими рядками та останньої крапки, поза її внутрішньою конфігурацією та формою, яка робить її автономною, існує система посилань на інші книги (джерела. – Ю. С.), інші тексти, інші фрази: вузол у великій мережі» [11, с. 37]. Так писав М. Фуко (1969 р.) задовго до самої ідеї Інтернет. Як тут не згадати, що ідея гіпертексту, гіперінформаційного простору в певний спосіб обіграна ще як «Вавилонська бібліотека» чи «Садок стежок, що розбігаються» Х. Л. Борхеса або як «Гра в класики» Х. Кортасара (1963 р.). Щоразу можна помітити, що наявність якогось документа або речі, створених у минулому, ще не є достатня основа для пізнання процесів минулого. «Нас не дивує той факт, що ми не розуміємо книжку, написану мовою, яку ми не опанували. Але ми дуже дивуємося (і навіть сердимося), коли не розуміємо твір мистецтва...» [6, с. 7]. Водночас, за твердженням Ю. М. Лотмана (1969 р.), ми прагнемо підключитися до певної системи комунікацій та отримати за її допомогою інформацію. «Без отримання, зберігання та передавання інформації неможливе життя людини – ні пізнання світу, ні організація людського суспільства» [6, с. 7–8].

Вище я намагався показати, що історичне дослідження як комунікаційний процес можливий завдяки такій метафорі, як «історичне джерело», а насамперед унаслідок тотальності інформації. Вона існує остільки, оскільки існують матеріальні об'єкти, які формують матеріальну неоднорідність Всесвіту, який став наслідком Великого Буму (*Big Bang*). Саме цю неоднорідність (різноманітність) слід вважати справжнім *джерелом інформації*. Саме тому одне з визначень терміна «інформація» (І. Д. Ковальченко) звучить як «відображена різноманітність явищ об'єктивного світу» [5, с. 108]. Тобто інформацію розглядають як результат реалізації властивості матерії до відтворення рис одних об'єктів до інших у відмінній формі внаслідок їх взаємодії (або комунікації).

Для з'ясування специфіки історичної інформації слід пам'ятати, що це перш за все *соціальна інформація*, яка в термінах теорії відображення постає як «аспект та результат відображення суспільством як самої соціальної форми руху матерії, так й усіх інших її форм, залучених до суспільного життя тією мірою, як їх використовує суспільство» [10, с. 194]. Комунікаційний процес у сфері соціального життя (з матеріалістичних позицій) є складною взаємодією об'єкта, суб'єкта та інформації. Об'єкт (річ, знак або дія [4, с. 117]) як певний прояв незалежної від суб'єкта дійсності править за основу – *історичне джерело* – для суб'єкта-дослідника. Сам же суб'єкт, взаємодіючи з оточуючою дійсністю, завжди прагне здобути *конкретну* інформацію, корисну для досягнення відповідної мети (принаймні для його життя).

Академік І. Д. Ковальченко зазначав, що поняття «інформація» використовують в історичній науці та в джерелознавстві у відмінному розумінні [5, с. 114]. У широкому тлумаченні, акцентував історик, *інформація* – це вся та множина повідомлень, які містяться в історичних джерелах. Водночас в історичній науці під інформацією зазвичай розуміють лише ту сукупність повідомлень та даних джерел, яка введена до наукового обігу й використовується для вивчення певних явищ і процесів, тобто інформація постає вже не як відображення сучасниками історичної реальності, а як діюче знання [5, с. 114]. Щоправда поняття «введення до наукового обігу» (власне як й «історичне джерело»), на мою думку, доволі метафоричні, оскільки вочевидь складно назвати чіткі критерії такої події. Зокрема, чи достатньо звичайного згадування або лишень посилання у своєму дослідженні якогось документа (пам'ятки), щоб можна було вважати його введеним до нау-

кового обігу? Чи є достатньою умова обов'язкової археографічної публікації? Чи процес обігу передбачає масове звертання, згадування та посилення на відповідний документ (пам'ятку)? Чи означає «відкриття» ще одного історичного джерела наявність підстав для формування нового знання про минуле? Якщо цей додатковий документ (пам'ятка) містить уже відому інформацію, то чи можемо його назвати історичним джерелом? Адже він є вже інформаційно надлишковим? Як бачимо, класичне розуміння «історичного джерела» містить низку *колізій*, під якими пропоную розуміти наявність протиріч у конкуренції за інформаційні ресурси для історичного дослідження. Йдеться про справжній парадокс сучасного історичного дослідження, коли доступ до необхідної інформації зумовлений не предвічними канонами музи *Κλέω*, а принципами наукової комунікації. Можна назвати два основних з них – голографічний (просторовий) та часовий (максимальної швидкості).

Голографічний принцип найдоречніше репрезентувати відомим афоризмом Б. Шоу, який полюбляв повторювати професор В. В. Підгасцький: «Якщо ви маєте яблуко й у мене є яблуко і якщо ми обміняємося цими яблуками, то у вас і в мене залишиться по одному яблуку. А якщо у вас є ідея і мені не бракує ідеї і ми обміняємося цими ідеями, то кожен з нас стане володарем двох ідей». Наукова інформація, у т.ч. й історична, розподілена відповідно до цього «*ефекту Шоу*» в сучасному науковому соціумі з таким розпорошенням, що практично неможливо виявити джерело певного наукового повідомлення. За будь-якої спроби розшукати таке джерело ми змушені будемо вдатися до необмеженої рекурсії вглиб століть. Але чи стане від цього ґрунтовнішою ідея або інформація, що її породила? Наукова інформація до того ж не тільки запам'ятовується (і почасти забувається) людським мозком та передається від людини до людини, у т.ч. і за допомогою сучасних технічних засобів зберігання та каналів комунікацій. Множина інформаційних повідомлень у сховищах системи наукових комунікацій насправді може сприйматися, хоча й з обмеженнями, спричиненими часовими інформаційними перешкодами, як велика голограма (інформаційний простір), в усіх пунктах якої міститься сукупна (саме сукупна, а не нагромаджена) наукова інформація. Оскільки історичну науку слід розглядати як складову частину соціальної (наукової) комунікації, то голографічний принцип наукової інформації є принципом поведінки в соціальній системі. Це не наукова інформація «поводиться» у такий спосіб, а історик як дослідник одержує або сприймає (фактично фільтрує та відбирає) наукову (історичну) інформацію в системі наукових комунікацій [1, с. 128].

Голографічний принцип постає насамперед як просторовий. Структури пам'яті системи наукової комунікації і є просторове зображення. Будь-яку одиницю інформації завжди можна отримати з будь-якого місця [1, с. 128], подібно до того як фрагмент розбитої голограми може подати зображення речі, щоправда із втратою чіткості. У такий спосіб знання у будь-якому пункті готове для використання. Але голографічний запис водночас постає і як процес, завдяки якому загалом можливий сам цей принцип. Спеціалісти стверджують, що цей процес є незворотним. Наукова інформація постійно нагромаджується, внаслідок чого виникає її *надлишок* як у реципієнтів, так і на запам'ятовуючих (зберігаючих) засобах. До того ж наукова інформація «поводиться» так, щоб у *стислий час* досягти адекватного адресата. Коректніше буде сказати, що це дослідники (у т.ч. й історики) поводяться так, щоб якнайшвидше здобути необхідну релевантну інформацію. Гарантований доступ до інформації саме тієї миті, коли вона найбільше потрібна вченому в перебігу пошуків, є неабияким чинником, який сприяє заощадженню часу наукової роботи. Спеціалісти зауважують, що наукова інформація не обов'язково досягає адресата (реципієнта) безпосередньо як світловий промінь. Тобто найшвидший шлях доступу до інформації зовсім не слід розуміти як найкоротший [1, с. 129–133].

Історичне джерелознавство напрацювало (принаймні сформулювало) комплекс критеріїв вивчення джерел – достеменність, справжність, автентичність, репрезентативність, повнота, упередженість, надійність і т. ін. Але, за словами К. Р. Поппера, названі критерії не суть специфічні проблеми історика [8, с. 47]. На думку філософа, не ці риси забезпечують надійність дослідження. Адже при появі сумнівів щодо достовірності (достеменності) певного твердження, ми шукаємо незалежного його підтвердження (непротирічності), а не його джерела [8, с. 46]. Один і той самий документ залежно від знакової ситуації може прислужитися джерелом як для знання, так і для забобонів подібно до того як затемнення Сонця чи Місяця або наближення комети може задовольнити професійні інтереси астронома й викликати погані знамення в очах релігійного фанатика, невіглаха чи неофоба.

Унаслідок зовнішньої критики можна запропонувати чимало аргументів на користь того, що певне «джерело» має риси автентичності, справжності, неупередженості й т. ін. Проте це не запобігає від неправдивої інформації (дезінформації) як це часто-густо трапляється в перебігу воєнних дій (аби спантеличити супостата). Але від цього цінність такого «джерела» насправді може бути не меншою за правдивий документ, оскільки власне існування саме такого повідомлення є результат (рефлексія) певної події, тобто справжнього *джерела* повідомлення. Художні твори (тексти) зазвичай не відповідають вимогам правдивості, повноти та достовірності. Проте Г. Шліман «виявив» Трою саме завдяки літературному твору. Хроніку подій ХХ ст. можна відновлювати за постановами та рішеннями партії більшовиків та радянського уряду, а можна на основі газетних публікацій, щоденників або усної історії. Як бачимо голографічний принцип наукової комунікації (пізнання) забезпечує доступ до необхідної інформації. Епістолярну спадщину можна опановувати в архівних та музейних фондах, проте це не позбавляє можливості вивчати листування на основі їх археографічних публікацій. Посилаючись на авторитетного автора як джерело достовірності нас украй рідко цікавить, чи вийшов друком його твір як книжка, як журнальна стаття чи газетна публікація, як депонований рукопис чи як Інтернет-ресурс. Історик зрештою абстрагується від «естетствування» зовнішніми рисами носія інформації (історичного джерела), його матеріалу та знакової системи (синтаксису). Водночас первинність і вторинність виступають автономними атрибутами по відношенню до семантики повідомлень. Зазвичай історик не завдає собі клопоту з перевіркою достеменності джерел, згаданих у творах попередника. Така «експертиза» здійснюється вкрай рідко і визначена обмеженим колом спеціалістів, які працюють у вузькій тематичній сфері.

Наведені аргументи, на мою думку, наочно свідчать про реальність колізії в історичних дослідженнях, а також про невідповідальність автора «історичного джерела» за семантику вміщеної до нього інформації (згадаймо хоча б принцип інтертекстуальності). «Упаковка» не відповідає за свій зміст. Вона виконує низку функцій (охоронну, транспортну, рекламну, гедонічну, організаційну тощо), які лише побіжно стосуються семантики вміщеного до неї повідомлення. Про землетрус, цунамі або повінь у сучасних умовах як і в минулому можна довідатися на основі різних медіаторів – від ландшафтних змін (загибель Помпеї) до відеороликів у *YouTube*. Іншими словами історик насправді мусить піклуватися про «чистоту» інформації, якою він оперує, а не «привабливістю» її «пакування» (носія). Історика більшою мірою має цікавити адекватність інформації та історичної реальності, а не питання несуперечливості носія та інформації. Тим більше, що носій як обов'язковий учасник комунікації забезпечує її внаслідок кількарівневої взаємодії з користувачем (споживачем – реципієнтом – істориком): фізичної, каналної, мережної, транспортної, сеансової, даталогічної та прикладної.

Фізичний рівень визначає функціональні властивості фізичного середовища (матеріалу) носія (медіатора) інформації. Це за суттю зовнішні риси – матеріальна основа, конструкція і т. ін. Аналіз цього рівня дає початкове уявлення про час створення (появи) конкретного артефакту, оскільки кожному історичному періоду відповідає певний технологічний та інтелектуальний (і соціальний) рівень, який формує його закономірність або принципову неможливість існування, тобто його *автентичність*.

Канальний рівень «відповідає» за *надійність* та *достеменність* передавання інформації певним комунікаційним каналом, який відповідає фізичному складнику носія, а також визначає правила доступу до каналу. Саме завдяки цьому рівню можливі контроль і корегування перекрученого (спотвореного) повідомлення, застосування методів відновлення інформації, забезпечення управління потоком історичних даних (наприклад, формування добірки документів або артефактів). Зокрема, археографічну публікацію (книжку – на фізичному рівні) верифікують оригіналами документів (сховище, колекція – на фізичному рівні). Витравлений фрагмент листа-підтвердження (аркуш паперу або сувій пергаменту – на фізичному рівні) можливо відновити за первинним документом (знову ж таки – папір або пергамент) або за автентичним записом до книги судових справ чи книг великокнязівської або королівської канцелярії (рукописна книга – на фізичному рівні), або ж сучасними засобами рентгенівського чи хімічного аналізу (речовина – на фізичному рівні).

Комунікаційні канали поділяють на детерміновані та недетерміновані. У *детермінованих* системах середовище передавання розподіляється між вузлами за допомогою спеціальних засобів. Наприклад, фонограма передається завдяки симуляції коливань повітря, фотографія – на основі використання властивостей світлових променів і т. ін. *Недетерміновані* канали розповсюдження повідомлень передбачають конкуренцію за середовище передавання. Наприклад, зміст літературного твору (у т. ч. й історичних джерел) можна передавати шляхом доставки книг торговельною мережею, через бібліотечні колектори, публікацією у періодичці або в Інтернет, зрештою як у романі Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом» з вуст до вуст (аудіокнига).

Канальний рівень передбачає також дискретне або нерозривне (незпинне) подання інформації. *Дискретно кодовану* інформацію здебільшого сприймають послідовними порціями, як наприклад текст або піктограми. *Нерозривна* інформація формується з ущільнених у часі дискретних фрагментів як кінофільм, що сприймається як потік (струм), утворений множиною дискретних кадрів, які стрімко змінюють один одного.

Мережний рівень відповідає за маршрутизацію повідомлень, визначаючи шлях від одного пункту (системи) до іншого. За найпереконливішу ілюстрацію можуть правити листи, що як специфічні носії зазвичай безпосередньо визначають і автора, і адресата, а також спосіб доставки – поштовими засобами, тобто послідовним передаванням від одного вузла до іншого. Книжка, спрямована від автора до читача, так само долає багатоетапний шлях через редактора, видавця, друкаря, продавця, бібліотекаря, листоношу. Архівний документ, що має відмінне від опублікованого цільове призначення, також проходить низку «вузлів» – від фондоутворювача (разом з тим і в його структурах) повз експертів до сховища, а далі зі сховища через архівних працівників до читача (історика). Уся система архівних закладів з їхніми сховищами як відомо формує Національний архівний фонд, який функціонує відповідно до моделі інформаційної мережі, де певні документи містяться у відповідних вузлах – архівосховищах. Те саме можна сказати й про Національний музейний і бібліотечний фонди. Фактично цей рівень відповідає за *повноту* та *репрезентативність* інформації історичних джерел.

Транспортний рівень забезпечує власне передавання (проходження) інформації у такий спосіб, щоб відокремити пошуковця-історика (читача, дослідника) від фізичних та функціональних особливостей мережі наукових комунікацій (досліджень). Зокрема, історик насправді не обов'язково знає, як технічно організована робота архіву при наданні йому доступу до конкретної одиниці зберігання, як вона інвентаризована у сховищі, на якому поверсі це сховище розташоване, як здійснюється пошук справ та доставка їх до абонентської (читальної) зали. Така інкапсуляція забезпечує *своєчасність* інформації історичних джерел.

Сеансів рівень забезпечує взаємодію (роботу) історика як дослідника безпосередньо з носієм повідомлення, надає засоби організації комфортного доступу до інформації (мікрофот, світлокопіювальний пристрій, проектор, сканер, монітор і т. ін.). Фактично цей рівень відповідає за *повноту синтаксису* (сукупності знаків) історичного джерела, а відтак за його *оригінальність* та *правдивість*.

Даталогічний рівень або *рівень подання даних* здійснює конвертацію повідомлень з одного формату (рукопис, зображення, фонограма, відеоряд і т. ін.) у формат, зручний для сприйняття реципієнтом. На цьому рівні історик використовує різні синтаксичні таблиці (алфавітну, фонічну, цифрову тощо) для транскрибування, транслітерації, агрегації, декодування тощо. Іншими словами, на цьому рівні відбувається дешифрування послідовності повідомлень за допомогою певного коду, відомого адресату або такого, що неявно наявний у самому повідомленні. Головною метою цього рівня є переведення послідовності знаків у змістовні повідомлення, зрозумілі читачеві (глядачеві, слухачеві). На цьому етапі відбувається відбір повідомлень, які потрапляють до предметного поля історика відповідно до тематики його вивчення, оскільки саме їх семантика формує розуміння їх змісту. «При цьому ... відбувається перехід зі *світу сигналів*, обчислюваних у фізичних одиницях, до *світу смислу*, описуваного у поняттях денотації та конотації» [13, с. 85]. Тут головну роль відіграє код, який є справжнім джерелом та зберігачем потенційної інформації [13, с. 86]. У зв'язку з цим можна навести класичний приклад, описаний У. Еко, коли фразу «*I vitelli dei romani sono belli*» можна прочитати й латинською й італійською мовами з відповідними відмінними значеннями. Учений зазначив, що автор, формулюючи таке речення, був певен, що його читатимуть як латинський вислів, але наш сучасник може прочитати його і відповідно до італійського мовлення. «У такому разі ми маємо справу щодо дешифрування, яке вважаємо «хибним» лише відповідно до намірів відправника повідомлення, але в жодному разі не помилковою, і, навпаки, цілком законною, з огляду на його адекватність коду» [13, с. 88]. Отже даний рівень забезпечує *релевантність* інформації історичних джерел відповідно до потреб історика.

Нарешті останній, *прикладний*, рівень забезпечує безпосереднє сприйняття або трансляцію істориком інформації з повідомлення, отриманого з каналу на носіях (з історичних джерел), опрацювання її відповідними методами та засобами. Фактично це рівень, коли історик як отримувач повідомлення з історичного джерела з'ясовує (ухвалює рішення) щодо *корисності* його для відповідного дослідження, оскільки не все те, що є зрозумілим, годиться для використання у конкретній ситуації.

Як бачимо, історика зрештою цікавить не саме «джерело», а саме відповідність його змісту (повідомлення) образу того об'єкта минулого, який дослідник прагне пізнати. Іншими словами, історика цікавить насамперед *інформаційна адекватність*, яка може мати прояв у трьох формах: синтаксичній (фізичній), семантичній (смысловій) та прагматичній (прикладній).

Синтаксичну адекватність (фільтр «Отримано») пов'язують зі сприйняттям формально-структурних характеристик відображення безвідносно до змістовних та споживчих аспектів досліджуваних об'єктів-носіїв. На цьому етапі беруть до

уваги саме ті елементи (складники такого комунікаційного процесу як пізнання), які формують предметний простір так званої зовнішньої критики історичного джерела, серед яких можна назвати визначення типу носія та способу фіксації інформації, засобів та швидкості їх передавання, засобів зберігання та забезпечення надійності фіксації, системи кодів, надійність і точність перетворення цих кодів під час ретрансляції (доставки до історика як споживача інформації) тощо. Таку адекватність забезпечує складний комплекс рівнів комунікаційного процесу – від фізичного до сеансового.

Семантична адекватність (фільтр «Зрозуміло») виражає відповідність образу знака та репрезентованого ним історичного об'єкта. Семантичний аспект має прояв у тому разі, якщо наявна узгодженість (спільність) кодів автора (джерела) повідомлення та історика як реципієнта, коли більша частина їх тезаурусів (словників) і фреймів збігається. Семантична адекватність слугує формуванню поняття та уявлень, установленню змістовних зв'язків (денотації та конотації) між кодами подання інформації. Таку адекватність виявляють на даталогічному рівні наукової комунікації.

Прагматична адекватність означає відповідність інформації (не повідомлення!) меті дослідження або вивчення. Прагматичні властивості (фільтр «Корисно») мають прояв лише за наявності єдності інформації, реципієнта (у нашому разі, історика) та мети комунікаційного процесу (дізнатися/донести щось конкретне). Прагматичний аспект інформації містить аксіологічну та актуальну компоненти. «Інформація з'являється в результаті того, що знайдене рішення, розв'язок перетворює вихідну двозначну, «відкриту» ситуацію у цілком визначену» [13, с. 100].

Найважливішим аспектом «історичних джерел» слід назвати *якість інформації*, під якою розуміють комплекс властивостей, що зумовлюють можливості її використання істориком у дослідженні. Можливість та ефективність «застосування» інформації визначають такими її *споживчими характеристиками* якості, як репрезентативність, змістовність, повнота, доступність, актуальність, своєчасність, стабільність, точність, достеменність та цінність. Ці характеристики є результатом різних рівнів подання інформації в об'єктах, які прийнято називати «історичними джерелами». Розуміння походження кожної з них, на мою думку, дозволить не тільки чіткіше їх визначати, а й гарантувати обґрунтованість висновків історичного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Бониц М.** Научное исследование и научная коммуникация / М. Бониц; пер. с нем. Р. С. Гиляревского; отв. ред. А. И. Михайлов. – М., 1987.
2. **Дерида Ж.** Письмо та відмінність / Ж. Дерида; пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. перекладу О. Шевченко. – К., 2004.
3. **Еко У.** Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. – Л., 2004.
4. **Иванов Г. М.** Методологические проблемы исторического познания / Г. М. Иванов, А. М. Коршунов, Ю. В. Петров. – М., 1981.
5. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
6. **Лотман Ю. М.** Люди и знаки / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2004.
7. **Полевой Н. А.** Основные характеристики имитационной нейросетевой модели развития теории истории / Н. А. Полевой // Круг идей: алгоритмы и технологии ист. информатики: тр. 9-й конф. Ассоциации «История и компьютер» / под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимирова. – М., 2005.
8. **Поппер К. Р.** Предположения и опровержения: рост научного знания / К. Р. Поппер. – М., 2004.

9. **Святець Ю. А.** Фальсифікація та дезінформація в історичних джерелах / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2011. – Вип. 19.
10. **Урсул А. Д.** Проблемы информации в советской науке: филос. очерки / А. Д. Урсул. – М., 1975.
11. **Фуко М.** Археологія знання / М. Фуко. – К., 2003.
12. **Шмидт С. О.** Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (Постановка вопроса) / С. О. Шмидт // Актуальные пробл. источниковедения и спец. ист. дисциплин: тез. докл. 4-й Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 окт. – 2 нояб. 1983. – М., 1983.
13. **Эко У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. В. Г. Резник, А. Г. Погоняйло. – СПб., 2004.
14. **Юм Д.** Исследование о человеческом познании: соч. в 2 т. / Д. Юм. – М., 1996. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 30.12.2011

УДК 930.2

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕТРИЧНІ КНИГИ СТАРОШВЕДСЬКОЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОЛОНІЇ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Проаналізовано інформаційний потенціал комплексу метричних книг Старошведської лютеранської колонії як джерела історичної демографії.

Ключові слова: метричні книги, персональні книги, кістер, Старошведський округ, природний рух населення, достовірність даних.

Проанализирован информационный потенциал комплекса метрических книг Старошведской лютеранской колонии как источник исторической демографии.

Ключевые слова: метрические книги, персональные книги, кистер, Старошведский округ, естественное движение населения, достоверность данных.

This article is devoted analysing of parish registers of Gammalsvenskby Lutheran colony as a source for historical-demographic research.

Key words: parish registers, personal books, küster, Gammalsvenskby district, vital statistic, data reliability.

Великий потенціал метричних книг для використання у статистичному аналізі природного руху населення було усвідомлено та оцінено дослідниками ще у XIX ст. За відсутності регулярного обліку населення з боку держави, саме церковний облік, представлений на території колишньої Російської імперії у вигляді метричних книг, був для перших вітчизняних статистиків єдиним джерелом знань з демографічного розвитку населення як на великих територіях, так і по окремих губерніях та повітах. Матеріали, запозичені із цього виду джерел, слугували для утворення зведеної статистики, для чого використовувалися документи різних конфесій та віросповідань [5, с. 10].

Однак, стан статистичної науки на даному історичному етапі, а також специфіка збору та узгодження отриманої інформації, призводили до того, що увага науковців зосереджувалася на отриманні формалізованих даних [5, с. 13].

Упродовж тривалого часу у вітчизняній історичній науці метричні книги взагалі не використовувалися у якості джерел, навіть після становлення історичної